

УДК 94:341.485(=411.16)](477)“1939/1945”+069.5+069.5

© Олександр ПАСТЕРНАК

НАЦИСТСЬКИЙ ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА В МУЗЕЙНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

На основі аналізу матеріалів музейної колекції, які присвячені геноциду українського єврейства, спеціалізованої літератури та архівних джерел розглянуто особливості перебігу й розгортання Голокосту на теренах України. Проаналізовано експозитарний та джерелознавчий потенціал музейної фондозбірні. Акцентовано увагу на унікальних експозитах, окремих персональних комплексах, родинних історіях жертв, урятованих, рятівників та свідків.

Ключові слова: Голокост, Україна, євреї, нацистська окупація, нацисти, масові розстріли, гетто, табори, Музей, колекція.

Голокост став однією з наймасштабніших гуманітарних катастроф ХХ ст. Під час Другої світової війни унаслідок переслідувань та систематичних убивств, які нацистська Німеччина проводила спільно зі своїми союзниками, було позбавлено життя близько 6 млн європейських євреїв. Кожна четверта жертва Голокосту походила з українських теренів. Загалом Україна втратила понад 60 % свого довоєнного єврейського населення, а разом із ним і унікальний багатотисячний соціокультурний пласт.

Саме з масових розстрілів євреїв німецькими айнзацгрупами, поліційними підрозділами та частинами Вермахту на окупованих радянських, переважно українських, територіях розпочалися Голокост у Європі й реалізація нацистського плану повномасштабного «вирішення єврейського питання».

По завершенні війни пам'ять про 1,5 млн українських євреїв, убитих нацистами, майже пів століття зазнавала систематичного й цілеспрямованого ігнорування радянським тоталітарним режимом. Тривале замовчування, табування й забуття цієї теми, її виключення з комеморативного та публічного дискурсу, спроби підпорядкувати її загальнодержавському наративу про Другу світову війну, ідеологічним стрижнем якого був міф про «Велику Вітчизняну війну», призвели до того, що ця гуманітарна трагедія світового масштабу опинилася на маргінесі історичного знання та поза горизонтом пам'ятання звичайних громадян як в СРСР, так і поза його кордонами.

Лише здобуття Україною незалежності дало поштовх до поступового переосмислення її суспільством травматичного досвіду свого минулого та подолання радянської тоталітарної спадщини, активувало процес студювання й меморіалізації трагедії, а інкорпорація теми нацистського геноциду євреїв до сучасного українського гранднративу та офіційних комеморативних практик позначила прагнення соціуму рухатися шляхом утвердження гуманістичних цінностей, ідеалів свободи, прав людини та розбудови громадянського суспільства.

Саме тому збереження пам'яті про жертви нацистського геноциду євреїв, усебічне вивчення, комплексне дослідження та гідна експозитарна репрезентація теми Голокосту вже кілька десятиліть залишаються серед пріоритетних завдань у щоденній науковій та просвітницькій роботі Національного музею історії України у Другій світовій війні. Про це свідчать і численні виставкові проєкти Музею, присвячені темі нацистського геноциду євреїв. Серед них: «Бабин Яр: біль нашої пам'яті» (2001 р.), «Засторога в майбутнє» (2006 р.), «Праведники Бабиного Яру» (2010 р.), «Праведники Бабиного Яру. Гуманістичний подвиг українців» (2011 р.), «Етнічний терор як вияв тоталітаризму. Документальні свідчення» (2015 р.), «Концтабір Аушвіц – український вимір: дослідження, документи, свідчення» (2015 р.), «Смертельний шлях» (2016 р.), «Праведний шлях: українці-рятівники» (2018 р.), «Голокост» (2021 р.) та ін.

Метою цієї розвідки було на основі автентичних матеріалів із музейної колекції дослідити й проаналізувати особливості перебігу та розгортання Голокосту на українських теренах, лапідарно окреслити основні віхи трагедії, акцентувати увагу на унікальних експозитах, окремих персональних комплексах, родинних історіях жертв, урятованих, рятівників та свідків.

Незважаючи на численні спроби всебічного вивчення історії нацистського геноциду українського єврейства як вітчизняними, так і зарубіжними істориками впродовж останніх десятиліть, ця тема й досі містить безліч лакун, які варто заповнити дослідникам історії Голокосту, нацистської окупації України та Другої світової загалом. Зважаючи на це, варто зазначити, що колекція унікатів Національного музею історії України у Другій світовій війні, присвячених темі Голокосту, може стати потужним інформативним джерелом для всебічного вивчення теми.

Хоча комплексне вивчення історіографії теми не є основним завданням нашої розвідки, необхідно все-таки виділити ряд істориків, для яких Голокост на українських теренах є основним вектором досліджень. Серед вітчизняних фахівців можемо назвати О. Круглова, В. Нахмановича, А. Подольського, М. Тягло, І. Левітаса, І. Щупака, Ф. Винокурову, О. Суровцева, Ю. Радченка, А. Усача, Г. Абакунову, М. Гона, Я. Хонігсмана, Ж. Ковбу та ін. Із зарубіжних науковців значний вклад у розробку й дослідження теми внесли К. Беркгоф,

Д. Поль, І. Арад, М. Дін, О. Бартов, Дж.-П. Химка, В. Лауер, Ш. Спектор, К. Струве, А. Ангрік, В. Солонарі, Ш. Редліх, Т. Снайдер, А. Прусін, Т. Зандкюлер та ін.

Масові страти єврейського населення на території України розпочалися практично першого дня німецько-радянської війни. Ще задовго до того, як убивство було поставлене на потік у таборах смерті Аушвіц-Біркенау, Майданек, Треблінка, Собібор, Белжець, Хелмно, та й загалом до моменту ухвалення нацистською верхівкою офіційного інституціоналізованого рішення про фізичну ліквідацію європейського єврейства на Ванзейській конференції в січні 1942 р., близько 500 тис. українських євреїв уже були вбиті німецькими айнзацгрупами «С» і «D» та поліційними підрозділами [31, 71].

Війна Гітлера проти Радянського Союзу в нацистському розумінні була расово-політичним протистоянням між нацизмом і так званим жидобільшовизмом [6, 4]. І саме радянських євреїв нацисти розглядали як носіїв більшовизму, опору радянської влади та комуністичного режиму, а після розгортання на окупованій території партизанського руху – і як ідейних натхненників більшовицького резистансу [31, 3].

Якщо в країнах Західної та Центральної Європи «вирішення єврейського питання» відбувалося в дещо завуальованій формі – здебільшого способом вивезення євреїв до таборів знищення в Польщі, але так, що жертви до кінця не усвідомлювали вготованої їм долі, то в Радянському Союзі практика масових убивств на місцях була звичайним явищем.

Масові розстріли стали основним методом нацистського геноциду євреїв в Україні. Понад мільйон єврейських жителів українських теренів загинули саме внаслідок «Голокосту від куль». На сьогодні дослідники виділяють близько 2 тис. місць масових розстрілів євреїв на теренах України [44, 115].

Варто підкреслити, що масові страти євреїв дуже часто проводилися відкрито, у присутності численних глядачів та свідків із військовослужбовців Вермахту й місцевого населення.

Не раз масове вбивство ставало елементом «публічного спектаклю», а залучення широких глядацьких мас перетворювалося на своєрідний метод легітимізації насильства, що давало злочинцям змогу розділити й частково перекласти відповідальність за скоєне на споглядачів. Цю тезу можна підтвердити, розглянувши одну з унікальних світлин, які зберігаються у фондозбірні Музею. Вона проливає світло на початковий етап Голокосту на території України.

На фото, зробленому невідомим німецьким вояком у серпні 1941 р., зафіксовано публічну страту жителів м. Житомир (Фото 1).

Фото 1.

Публічна страта місцевих жителів. м. Житомир. 7 серпня 1941 р. [56].

За допомогою контентного та перехресного аналізу джерел можемо стверджувати, що зображена подія датується 7 серпня 1941 р. Того дня зондеркоманда 4а айнзацгрупи «С» за підтримки військовослужбовців 6-ї німецької армії влаштувала публічну страту двох єврейських чоловіків – Мойсея Когана та Вольфа Кіпера, яким інкримінували службу в радянських каральних органах та участь у злочинах ЧК-НКВД [33, 104]. За стратою спостерігав велелюдний натовп вояків Вермахту та місцевих мешканців, яких за допомогою гучномовців запрошували долучитися до «дійства». На Сінний майдан, де відбувалася страта, гітлерівці також навмисне зігнали близько 400 єврейських чоловіків – як заручників, щоб ті споглядали за екзекуцією. Після того як Когана й Кіпера повісили, усі заручники були відвезені вантажівками на околицю міста й розстріляні [33, 105].

Цю подію, що мала величезну кількість свідків, зафіксовано в багатьох джерелах. «Після того як чоловікам на шиї надягли петлі, вантажівка рушила з місця. Таким чином відбулася страта. Цю роботу виконали есесівці. Слідом за першими на вантажівку мала піднятися решта євреїв. Вони набилися в кузов щільною масою. Після цього через гучномовець було оголошено, що зараз розпочнеться розстріл. Повідомлення було звернено до глядачів», – так свідчив

на післявоєнному суді один із водіїв вантажівки 6-го технічного батальйону 6-ї армії Вермахту [9, 110].

Такі акції мали надзвичайно потужний пропагандистський потенціал, тож не дивно, що згадки про страту «жидів-енкаведистів» можна було знайти й на шпальтах місцевих пронимецьких видань, як-от газети «Українське слово»: «7 серпня ц. р. на Сінному майдані в Житомирі відбулась езекуція – повішено на шибениці двох жидів-енкаведистів, хижих звірів-катів, що довгі роки купали брудні жидівські руки свої в крові невинних жертв з місцевого німецького і українського населення» [53, 4].

Варто зауважити, що перші «єврейські акції» на території України (від кінця червня до середини серпня 1941 р.) були спрямовані переважно проти єврейської інтелігенції та євреїв чоловічої статі як потенційної рушійної сили опору. Масові вбивства поступово наростали, і наприкінці серпня 1941 р. каральні заходи набули нової якості: вони стали охоплювати всіх євреїв, включно із жінками й дітьми [31, 3]. Своєрідний перелом відбувся в м. Біла Церква, де загін зондеркоманди 4а айнзацгрупи «С» уперше розстріляв не тільки дорослих євреїв, а й дітей [29, 226].

Але одним із перших наймасштабніших розстрілів, проведених нацистами на українських теренах, стала Кам'янець-Подільська трагедія. Упродовж трьох днів, 26–28 серпня 1941 р., силами 320-го поліцейського батальйону та штабної роти вищого керівника СС і поліції «Росія-Південь» Фрідріха Єкельна було розстріляно 23 600 євреїв, серед яких близько 14 тис. – депортовані угорцями із Закарпаття чехословацькі, польські та угорські біженці [10, 29–32]. Решта євреїв – місцеві й зібрані з околиць м. Кам'янець-Подільський.

Одним із унікальних джерел для студювання передумов та обставин Кам'янець-Подільської трагедії, встановлення, дослідження й верифікації імен та доль загиблих слугує музейна епістолярна колекція «Непрочитані листи 1941-го». Це невідправлені листи радянських громадян, датовані переважно червнем – липнем 1941 р., що за перших днів окупації м. Кам'янець-Подільський потрапили до рук нацистів. Серед 1215 листів близько 100 належали подільським євреям. Приблизно половина з них написані мовою їдиш. Значна частина авторів цих епістол були жителями м. Кам'янець-Подільський і стали одними з перших жертв Голокосту на території України [15, 137–138]. Серед них і родина Манасевичів. Передчуваючи біду, на початку липня 1941 р. батьки писали своїм дітям до м. Дніпропетровськ (нині – м. Дніпро): «Здрастуйте, наші дорогі діти. Тільки-но ви отримаєте цей лист, ми вас дуже просимо, щоб ви нас врятували. У нас немає грошей, і нам доведеться тут загинути. Знайдіть машину, щоб приїхати і забрати нас із Кам'янця. Ми Вас дуже просимо, дорогі наші, допоможіть чим тільки можете і якнайшвидше, щоб не було пізно. Цілуємо вас міцно. Ваші батьки» (Фото 2) [36].

Дніпропетровськ
 ул. Банная №3 кв. 15
 Житю Мирському Л. П.
 Камінець Под. Куровсе
 Манасевич 21

3/лп 41 2
 здоровітьте наша
 дорогі дити Это
 писмо я пишу вам
 илю вам поможете
 а все вы знаете
 Это писмо пошлите
 так спешите
 и спешите это все
 делайте уже поспешно
 горю остане так
 илю вас оми про все
 мило вы нас спешите
 (2)

Фото 2.

Лист подружжя Манасевичів дітям. 3 липня 1941 р. [36].

У липні 1941 р. родина Манасевичів (Ідель, його дружина Ейдя, їхні дочки Хаїна, Етля та Роза) проживала в м. Кам'янець-Подільський. Старша дочка Хаїна вийшла заміж за Лева Житомирського й переїхала жити до м. Дніпропетровськ. Невдовзі після написання цього листа дочці та зятю подружжя Манасевичів разом із дітьми було розстріляне нацистами. Хаїна Іделівна так і не отримала

останнього листа від батьків. Після призову чоловіка на фронт вона разом із маленькою дочкою Ельвірою та свекрухою була евакуйована в м. Самарканд (нині – Республіка Узбекистан), де відтак працювала в госпіталі [20].

Не менш драматичною виявилася доля родини Крейдельманів. Напередодні німецько-радянської війни вони проживали в м. Кам'янець-Подільський. Коли почалася війна, Меєр Крейдельман перебував на лікуванні в м. Київ. Напередодні окупації м. Кам'янець-Подільський донька Молка разом із матір'ю Рахіллю встигла написати батькові лист такого змісту: «Любий Татусю, ми дуже мучимося, бо нічого про тебе не знаємо... Ми просимо тебе, будь ласка, напиши, що з тобою діється, бо мама не може цього знести» (Фото 3) [35].

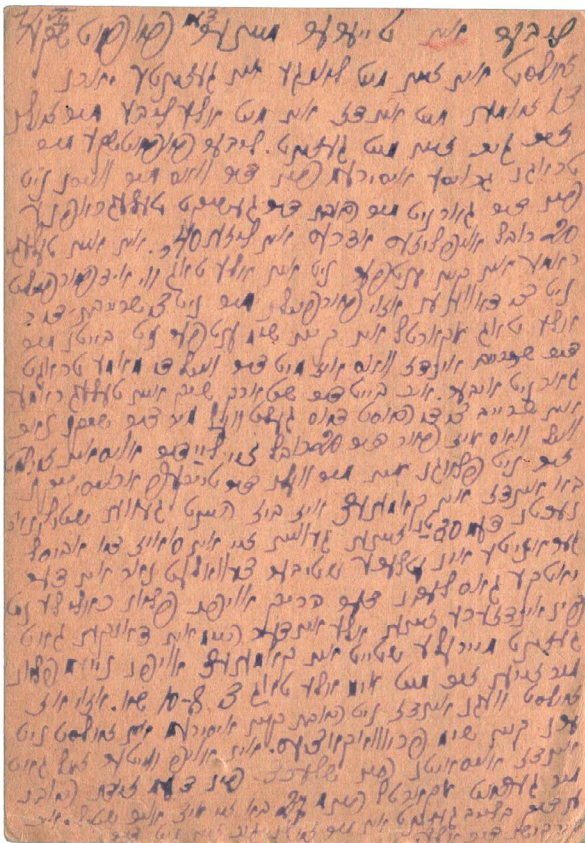

Фото 3.

Лист Рахілі (Рухл) Крейдельман чоловіку Меєрові Крейдельману.
1 липня 1941 р. [35].

Так і не отримавши відповіді, Рахіль, Молка та сестра чоловіка Хейвет евакуйовалися до м. Кисловодськ (нині – Ставропольський край, Російська Федерація), але там їх наздогнала нацистська окупація, і вони були розстріляні в 1942 р. Меєр Крейдельман страчений нацистами, ймовірно, в Бабиному Яру, у вересні 1941 р. [37].

Саме Бабин Яр став одним із головних символів «розстрільного Голокосту» в Україні та Східній Європі, а також символом нацистського

терору в окупованому м. Київ. До сьогодні дослідники трагедії так і не дійшли згоди щодо кількості єврейських жителів, загиблих в урочищі за роки окупації. Цифри варіюються від 40 до 150 тис. убитих [30, 39]. Найвідомішими є підрахунки самих убивць щодо страчених наприкінці вересня 1941 р. У таємних оперативних звітах айнзацгрупи «С» від 2 та 7 жовтня 1941 р. зазначалося, що 29 та 30 вересня німецькі військові частини розстріляли в м. Київ 33 771 єврея [2, 251–252]. У перший день «гросакції» було вбито 22 тис., у другий – близько 12 тис. осіб [27, 26]. Ці дані можна зіставити з наявними в музейній колекції джерелами. Скажімо, в довідці Українського штабу партизанського руху про пограбування і звірства німецьких окупантів у Київській області від 1 грудня 1942 р. зазначено, що «у перші дні окупації німцями в Києві на єврейському кладовищі було розстріляно 40 000 чол. євреїв. Доросле населення розстрілювали із кулеметів, дітей і старих живими кидали в “Бабин Яр”» (Фото 4) [18].

Серед тисяч містян, які стали жертвами нацистської расової політики, була й київська єврейська родина Корхунів, матеріали якої зберігаються в Музеї. Одна з родинних реліквій – довоєнне фото, на якому зображений Михайло Корхун із молодшим братом Леонідом та друзями (Фото 5).

Усі шестеро зображених хлопців мешкали за однією адресою: вул. Ярославська, 47. Війна внесла свої корективи в долю кожного, і більшість із них не пережила лихоліття. Михайло Корхун – від 1943 р. – на фронті, брав участь у боях на території Польщі, Німеччини та Чехословаччини, повернувся живим додому; Яків Файнштейн – розстріляний у Бабиному Яру; Валентин Дашевський – загинув на фронті; Леонід Каганович – разом із сестрами, 6-річною Раєю та 4-річною Миррою, розстріляний у Бабиному Яру; Леонід Корхун разом із матір'ю Єлизаветою та 19-річною сестрою Марією розстріляний у Бабиному Яру; Олександр Супрунович – учасник оборони Одеси, поранений [55; 21].

Загалом фондозбірня Національного музею історії України у Другій світовій війні налічує понад 300 одиниць музейних предметів, присвячених Бабиному Яру, які рельєфно розкривають більшість аспектів розгортання й перебігу трагедії¹.

Аналізуючи загальноєвропейський контекст Голокосту, варто зазначити, що більшість переслідуваних нацистами євреїв Європи протягом певного часу були сконцентровані й утримувались у гетто. Деякі з останніх існували роками, інші – лише кілька тижнів або навіть днів.

На території Західної та Північної Європи гетто не створювались, більшість із них функціонували на території Східної Європи, і налічувалося їх щонайменше 1100 [5, 16]. Це без урахування облаштованих у контрольованій Румунією Трансністрії та заснованих у 1944 р. в Угорщині.

¹ Див. детальніше про музеєфікацію історії Бабиного Яру в Національному музеї історії України у Другій світовій війні: Пастернак Олександр. Трагедія Бабиного Яру у фокусі музейних джерел // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 2–3 (28–29) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2020. – С. 132–144 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/12.11.2020/pdf/VIM_28_2020-132-144.pdf. – Назва з екрана.

Сов. секретно

Справка № I

По данным Ц.Ш. на 10.10.42 года

Грабежи и зверства немцев в Киевской обл.

На ряду с оставшимся оборудованием фабрик и заводов из Киева выводится домашняя обстановка: стулья, столы, диваны, ковры, кровати, шкафы, пианино, зеркала и разные другие вещи, под видом имущества принадлежащего евреям, коммунистам и другим "неблагонадежным" гражданам.

С этой целью немцы ходят с управдомами и дворниками по квартирам и производят "сбор домашних вещей".

Все музеи Киева немцами ограблены и ценности вывезены в Германию. Город наполнен полицией.

В первые дни оккупации немцами в Киеве на еврейском кладбище было расстреляно 40.000 чел. евреев. Взрослое население расстреливалось из пулеметов, а детей и стариков живьем бросали в "Бабий Яр".

За убийство одного немца или за возникновение пожара в доме, до ноября 1941 г. расстреливалось 100 чел., в настоящее время расстреливается 200 человек.

Витрины часто пестрят об"явлениями: "Сегодня мною было расстреляно 200 чел., за то, что был найден труп немецкого солдата. В случае повторения мною будет расстреляно вдвое больше.-"

Ст.пом.нач.от-ния УШЦД
сержант г/б -

БОБЫРЬ

1.12.42 г.

Фото 4.

Довідка № 1 Українського штабу партизанського руху
про пограбування і звірства німецьких окупантів
у Київській області.

1 грудня 1942 р. [18].

Фото 5.
Михайло Корхун із друзями. м. Київ. 12 липня 1939 р. [55].

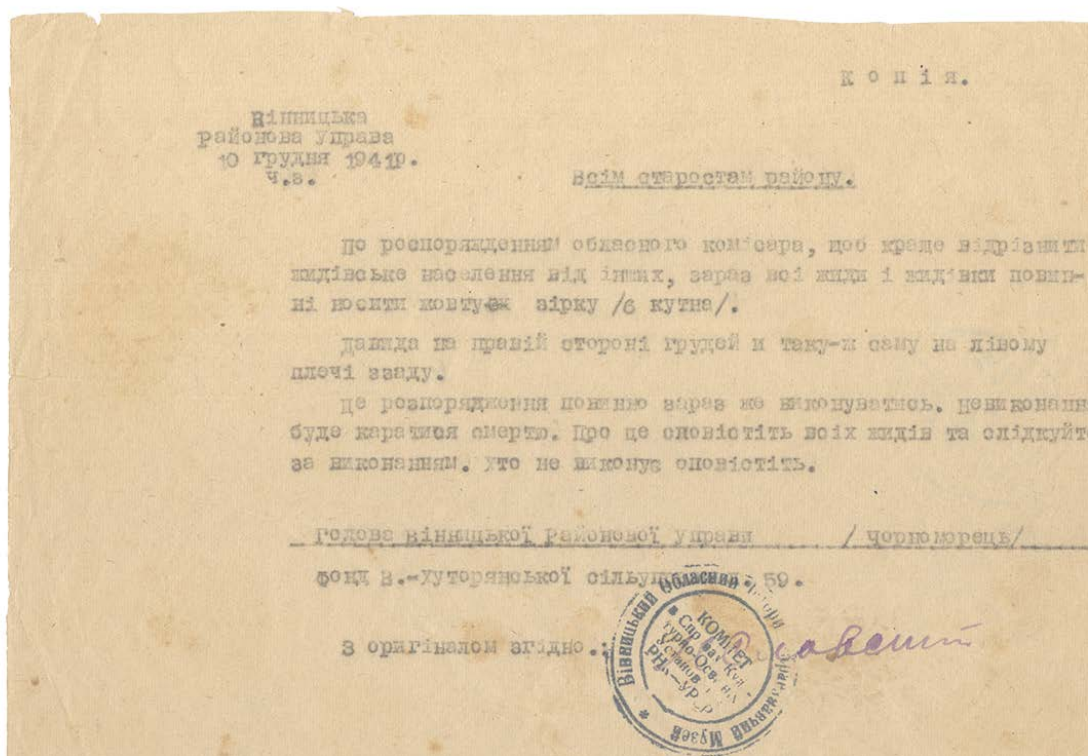

Фото 6.
Розпорядження Вінницької райуправи старостам про носіння
жовтої шестикутної зірки єврейським населенням.
10 грудня 1941 р. [46].

За різними оцінками дослідників, на території України функціонувало від 304 до понад 450 гетто різного типу [24, 16; 12, 87]:

- закриті;
- відкриті;
- екстермінаційні (діяли менш ніж два місяці) [4, 64].

Більшість із цих гетто створювались після масових розстрілів і мали на меті ізолювати й сконцентрувати євреїв для економічного визиску, використання примусової праці та фізичного знищення способом розстрілів або вивезення до таборів смерті. Активна фаза геттоїзації на території України припала на весну 1942 р. [10, 31].

Процес створення гетто часто супроводжувався додатковими методами соціальної сегрегації, як-от маркуванням євреїв спеціальними знаками. Найчастіше це була нарукавна пов'язка із зображенням зірки Давида чи власне зірка із тканини, яку євреї мали носити на одязі. Ігнорування таких заходів і розпоряджень передбачало суворе покарання. Зокрема, в колекції Музею наявне розпорядження Вінницької райуправи, адресоване старостам, про те, що «всі жиди і жидівки повинні носити жовту шестикутну зірку Давида на правій стороні грудей і таку ж саму на лівому плечі ззаду... Невиконання буде каратися смертю» (Фото 6).

Документ датовано 10 грудня 1941 р., що практично збіглося в часі зі створенням закритого єврейського «житлового району», який було організовано вже після вересневої «гросакції», коли більшість вінницьких євреїв (понад 10 тис. осіб) були вбиті німецькими підрозділами поліцейського полку «Південь» [29, 44].

Одним із найбільших гетто не тільки в Україні, а й в окупованій нацистами Європі загалом було Львівське. На осінь 1941 р. там перебувало приблизно 110–120 тис. осіб. [8, 160]. Гетто створювалось у кілька етапів, від листопада 1941 р. до листопада 1942 р., коли його обнесли муром і остаточно перетворили на закрите [8, 223]. Серед документів із музейної колекції, що проливають світло на проміжний етап геттоїзації м. Львів, заслуговує на увагу наказ міського голови міста д-ра Геллера про створення єврейського житлового району в м. Лемберг. Відповідно до наказу в місті «створюється єврейський житловий район. Арійцям проживати в цьому районі забороняється. Євреї не можуть жити за межами єврейського житлового району... Розміщення євреїв у єврейському житловому районі є завданням єврейської ради» (Фото 7).

Згаданий наказ став своєрідним прологом для наймасштабнішої антиєврейської акції, проведеної нацистською окупаційною владою в м. Львів: протягом 10–25 серпня 1942 р. з тамтешнього гетто було вивезено до табору смерті Белжець щонайменше 40 тис. євреїв [8, 221].

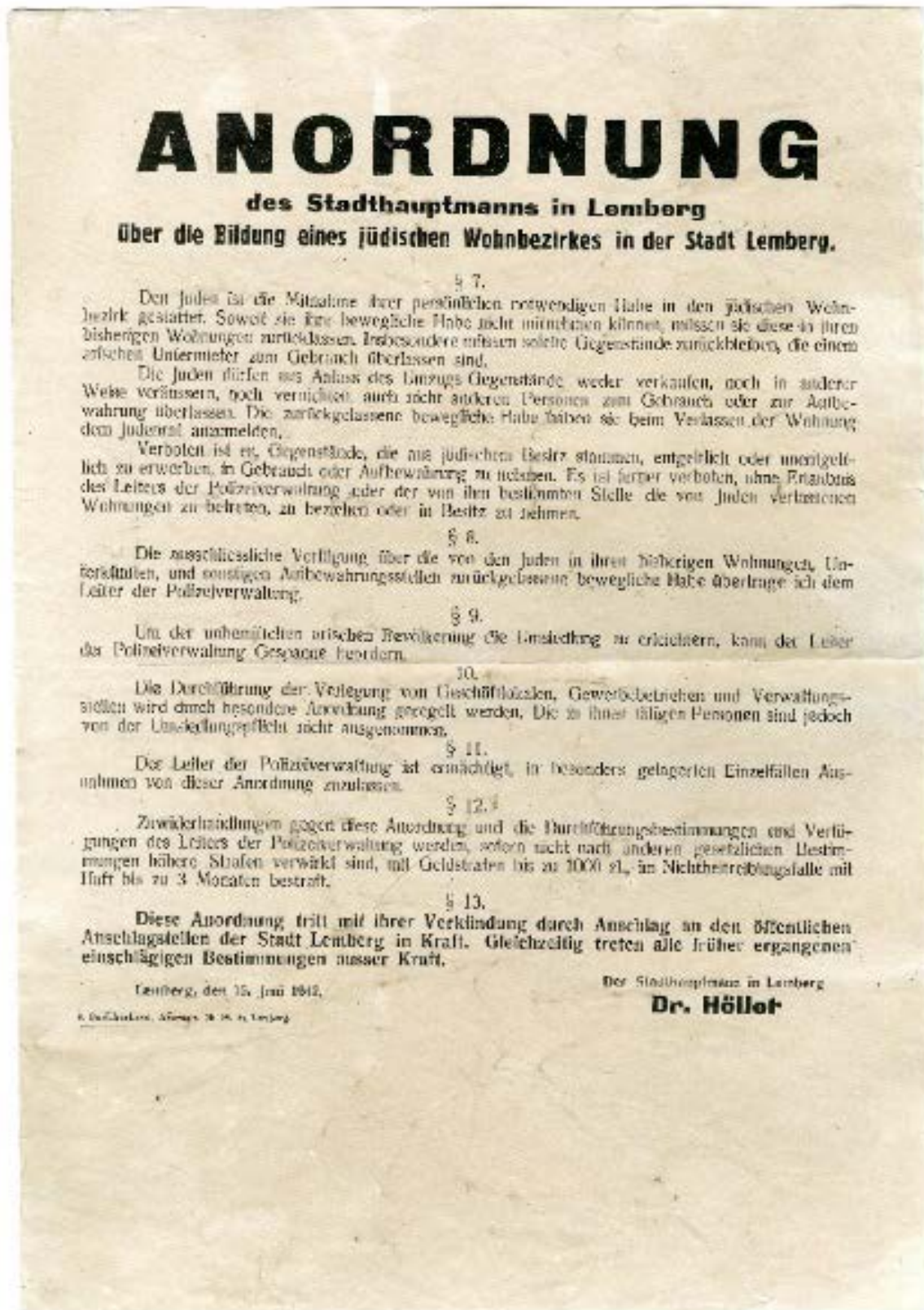

Фото 7.

Розпорядження міського голови м. Лемберг доктора Егона Геллера.
15 червня 1942 р. [47].

А остаточна ліквідація гетто відбулася на початку червня 1943 р., коли близько 7 тис. євреїв було переведено до Янівського концтабору, близько 3 тис. учинили самогубство в бункерах і сховках, а в самому гетто вбито близько 14 тис. осіб [57, 184]. Згідно з окремими даними, частину в'язнів було відправлено до табору смерті Собібор [28, 225].

Ліквідація Львівського гетто збіглася в часі також із початком на території України «Акції 1005» (Aktion 1005) – операції зі знищення слідів масових страт євреїв нацистами способом ексгумації та спалення трупів на місцях убивства. Акція розпочалася за наказом Головного імперського управління безпеки (далі – РСХА). Уповноваженим РСХА з вирішення цього питання на Сході був колишній командир зондеркоманди 4а штандартенфюрер СС Пауль Блобель – один з основних катів Бабиного Яру [27, 34].

Акція взяла свій початок із Янівського табору, який за період нацистської окупації м. Львів одночасно діяв як власне концентраційний, табір примусової праці євреїв, транзитний табір і табір знищення. За приблизними оцінками, через нього пройшло близько 200 тис., а жертвами стали від 40 тис. до 80 тис. осіб [11, 460].

Серед найцінніших експонатів Музею, які засвідчують злочини нацистів і є наочною ілюстрацією спроб убивць приховати свої злочини й уникнути відповідальності, – янівська кісткодробарка (Фото 8).

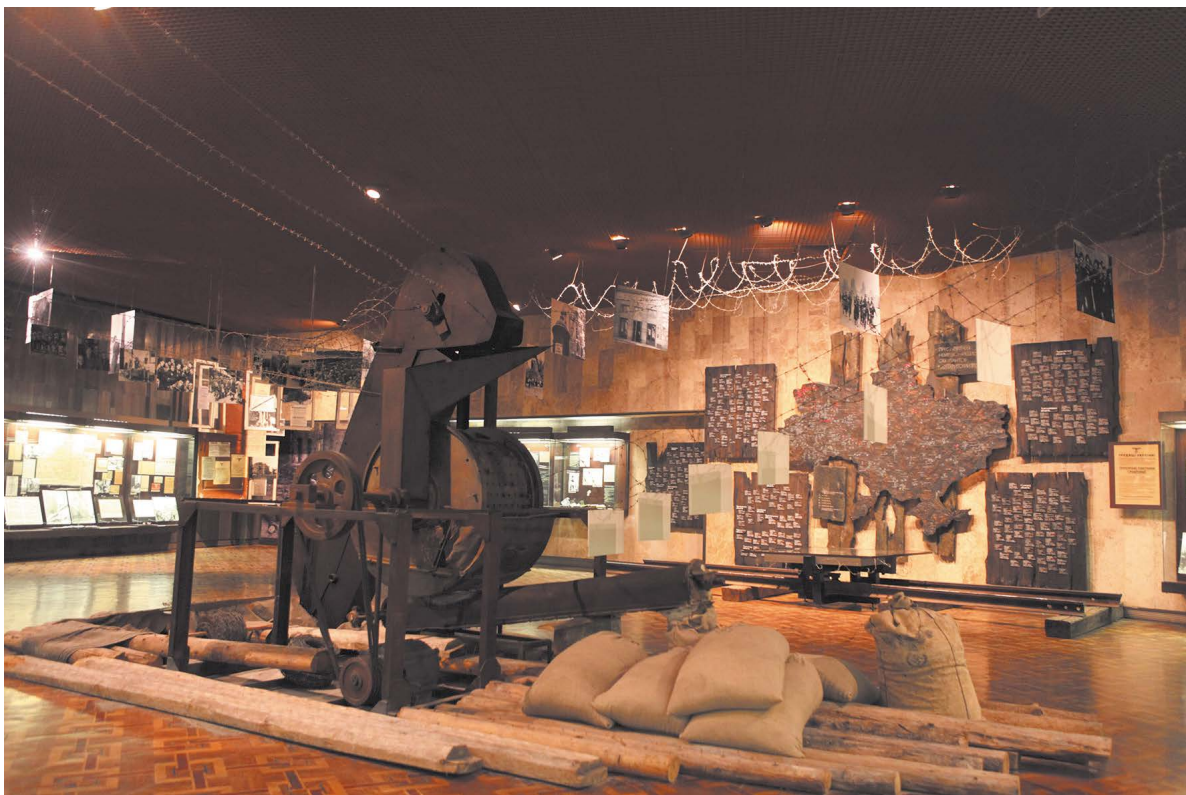

Фото 8.
Янівська кісткодробарка. 1943–1944 рр. [59].

Механізм, створений наприкінці XIX ст. на одному із заводів акціонерного товариства Grusonwerk AG Bückau як барабанно-шаровий млин, використовувався в Янівському таборі для перемелювання людських кісток під час «Акції 1005». Янівська кісткодробарка також фігурувала в дізнанні радянської Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР. Як один із доказів злочинів, скоєних нацистами, була представлена радянською стороною обвинувачення на міжнародному військовому трибуналі в м. Нюрнберг [59; 1, 777–792].

Серед дослідників Голокосту одним із найбільш дискусійних аспектів нацистської політики геттоїзації до сьогодні залишається діяльність юденратів (із нім. «єврейські ради») та Єврейської служби порядку. Адже ці структури, з одного боку, виконували суто адміністративні функції з організації життєдіяльності єврейської громади та підтримання порядку, на кшталт реєстрації, обліку, розселення в гетто, розподілу продовольства та харчування, соціальної допомоги, медичного обслуговування, культурного життя, а з іншого – були виконавцями відверто злочинних наказів, як-от збір контрибуцій, стягнення податків та штрафів, постачання робочої сили, підготовка списків для переселення в гетто, трудові табори, а також вивезення до концтаборів [12, 108].

Незважаючи на своє умовно привілейоване становище, керівники та члени юденратів часто ставали першими жертвами нацистської політики колективної відповідальності та каральних акцій і так чи інакше насамкінець повторювали долю своїх підопічних. Зокрема, у фондозбірні Музею зберігається лист за підписом коменданта концтабору Грос-Розен, адресований співробітнику Служби з працевикористання євреїв та представникові юденрату гетто в м. Львів Еммануїлові Драпіковському (Фото 9).

Аналізуючи текст листа, можемо припустити, що дружина Драпіковського, очевидно, потрапила до табору як заручниця: «Повідомляю, що Ваша дружина Сара Драпіковська 15.2.1942 р. була доставлена в табір... Перекоаний, що перебування в тутешньому таборі протягом довшого часу Вашій дружині не зашкодить» [34].

Варто також зауважити, що з чотирьох очільників львівського юденрату троє були страчені нацистами. Серед них – доктор Генріх Ландесберг, якого вони разом із групою урядовців єврейської ради та єврейськими поліцейськими публічно повісили просто на балконі будівлі юденрату у вересні 1942 р. [57, 180]. У фондозбірні Музею зберігається оголошення за підписом доктора Ландесберга як віцепрезидента єврейської громади м. Львів про порядок придбання хліба в гетто від 12 листопада 1941 р. (Фото 10).

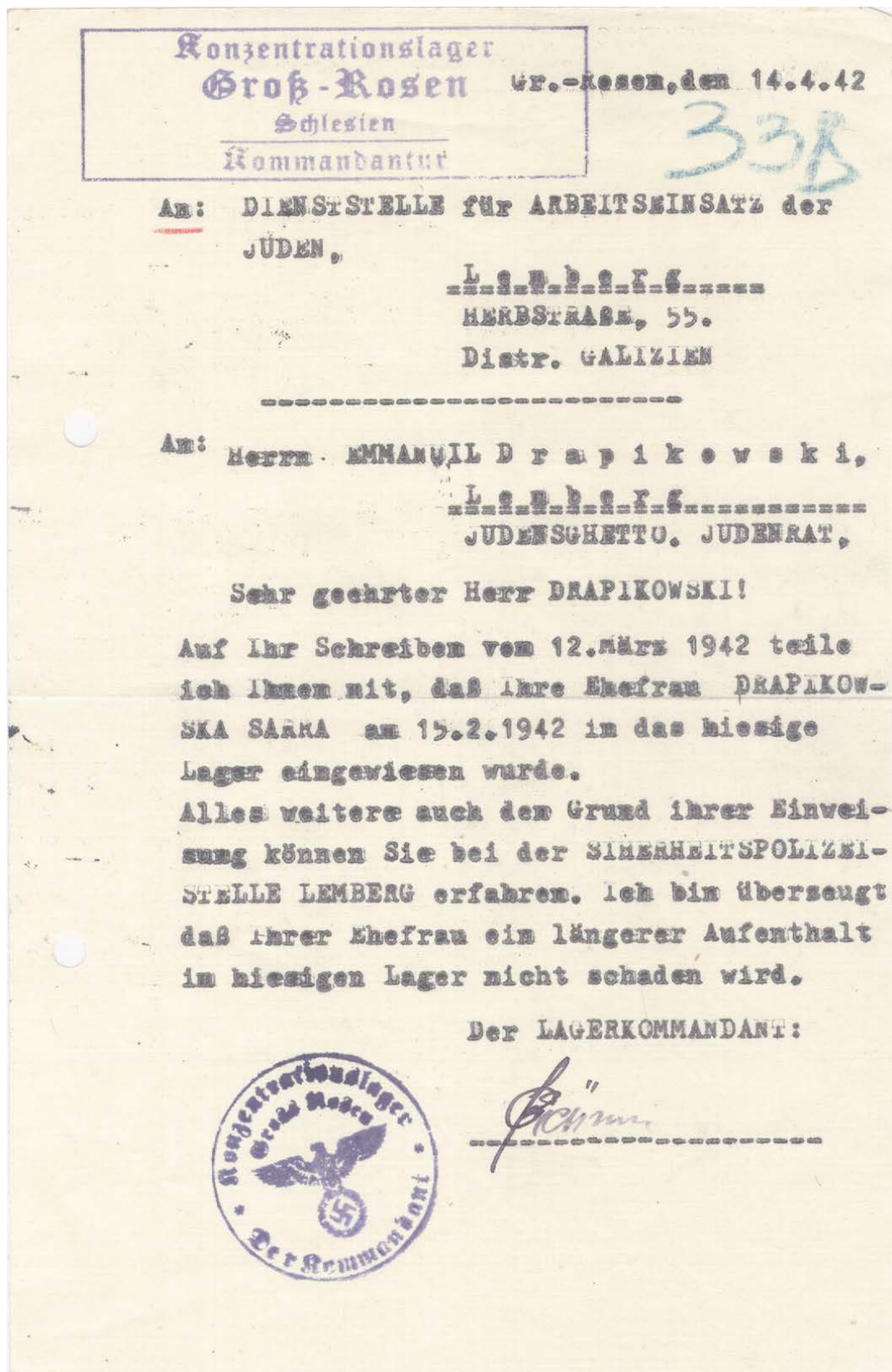

Фото 9.

Лист комендатури концентраційного табору Грос-Розен співробітнику Служби з працевикористання євреїв та представнику юденрату гетто в м. Львів Еммануїлові Драпіковському [34].

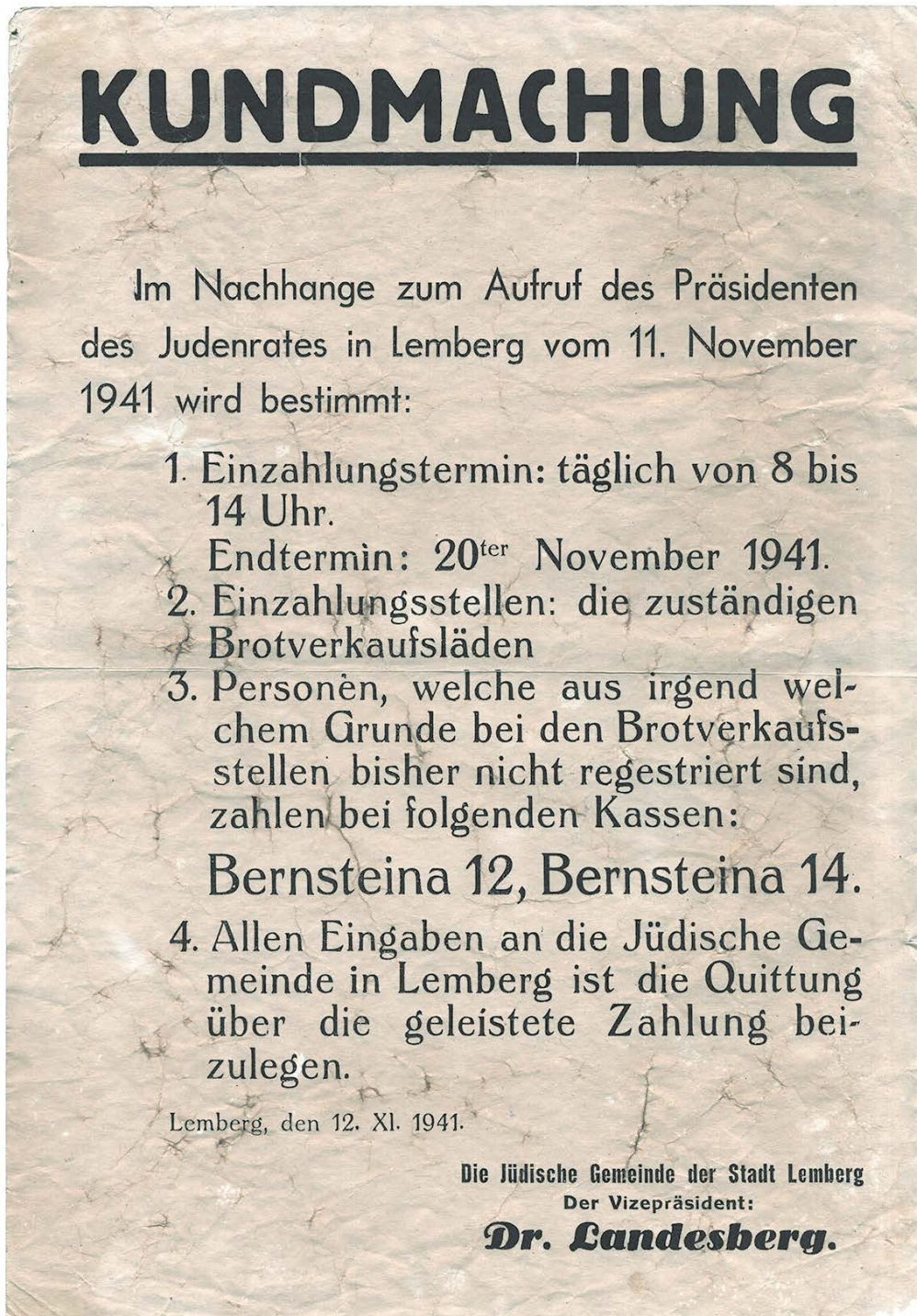

Фото 10.

Оголошення віцепрезидента єврейської общини доктора Ландесберга. 12 листопада 1941 р. [40].

Одним з останніх регіонів України, де нацистами та їхніми союзниками був реалізований план масового убивства євреїв, стало Закарпаття. Голокост на цих теренах відбувся блискавично і тривав менше ніж один місяць. Після окупації Угорщини німецькими військами в березні 1944 р. на території Закарпаття розпочалося «вирішення єврейського питання» за німецьким зразком. 16 квітня 1944 р. євреїв почали концентрувати в гетто, яких загалом у регіоні було створено дев'ять. Серед найбільших – у м. Ужгород, Мукачево, Берегове, Виноградів, Хуст [48, 62–71]. У травні 1944 р. окупаційна влада розпочала вивезення місцевих євреїв до концтаборів, переважно до Аушвіцу. Перший ешелон вирушив із м. Мукачево 14 травня. Однією з вивезених була мешканка цього міста Тільда Галперт (Фото 11). У своїх спогадах вона так описувала ті події: «Усіх євреїв, включно із нашою сім'єю, загнали в гетто. Нам були створені жахливі умови існування, в тісноті, кілька сімей в одному приміщенні, майже без їжі ми прожили близько місяця. Після цього команда Айхмана перегнала все населення Мукачева в один із цегляних заводів міста, де ми провели близько тижня в іще нестерпніших умовах. Тут і почалося відправлення у вагонах для худоби до концтабору Освенцим...» [50].

Фото 11.

Тільда Галперт (Аккерман). м. Мукачево. 1943 р. [52].

20 травня 1944 р. вся сім'я Галпертів прибула до концтабору Аушвіц. Шість її членів були вбиті в газових камерах та спалені в крематорії. Тільді пощастило врятуватися – вона була відправлена на примусові роботи. До завершення війни працювала на радіозаводі «Гагенук» (м. Райхенбах, Німеччина), де збирала радіоприймачі для військових потреб. До рідного Закарпаття повернулася за сприяння Чеського Червоного Хреста в червні 1945 р. [19].

Загалом із понад стотисячної єврейської громади Закарпаття загинуло, переважно в газових камерах Аушвіцу, близько 95 тис. осіб [28, 105, 409].

Однією з найбільш контроверсійних та дискусійних тем у контексті дослідження історії Голокосту залишається співпраця місцевого населення з окупантами та його співучасть у масових убивствах євреїв.

За приблизними підрахунками німецького історика Дітера Поля, близько 30–40 тис. українських місцевих мешканців узяло участь у Голокості [54, 41]. Одним з основних виявів такої співпраці стала служба в підрозділах допоміжної поліції.

За приблизними підрахунками істориків, у лавах місцевої допоміжної поліції на територіях лише райхскомісаріату «Україна» перебувало від 80 тис. до 100 тис. осіб [16, 115; 10, 55]. Вступ до поліції та участь у масових убивствах могли бути спричинені цілою низкою мотивів: політико-ідеологічні переконання та бажання звести особисті порахунки з представниками «жидобільшовицької» влади, нацистська пропаганда, що підігрівала антисемітські настрої. Служба в поліції могла також бути трактована багатьма як спосіб уникнення примусової праці та депортації до Німеччини, у випадку військовополонених це був шанс вижити за будь-яку ціну, вирвавшись із голодного табірної пекла. Але переважно банальне бажання покращити своє матеріальне становище й раціон в умовах війни та окупації за рахунок реквізованого майна єврейських жертв ставали одним з основних мотивів для участі в злочинах. Окремі дослідники констатують, що в реаліях окупації побутував навіть відповідний термін – «нажидитися» [54, 47].

Здебільшого підрозділи допоміжної поліції виконували опосередковану роль у нацистських антиєврейських акціях, як-от реєстрація, збір, конвоювання, оточення місць страти, але часто вони ставали й активними учасниками розстрілів та «полювання на євреїв»². Таке «полювання» відбувалося не лише в сільській місцевості та прилеглих лісових масивах, а й у великих містах, супроводжуючись закличками та заохоченням місцевого населення виказувати переслідуваних. Зокрема, в експозиції Музею експонується наказ коменданта допоміжної поліції м. Київ, який зобов'язував керівників будинків передавати всіх євреїв, комуністів та працівників НКВД до рук Української поліції. Понад те, згідно з докумен-

² «Полювання на євреїв» (нім. Judenjagd) – термін, упроваджений американським істориком Крістофером Бравнінгом на позначення нацистських операцій у Польщі з пошуку євреїв, які переховувались у лісах після ліквідації гетто або втечі з транспортів, що прямували до таборів смерті, та розправи над ними. Такі акції відбувались і на окупованих нацистами радянських територіях, зокрема в Україні. Детальніше див.: Browning Christopher R. Ordinary Man. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. – New York: Penguin Books, 1993. – 271 p.

том кербуди та двірники здобували право доставляти євреїв безпосередньо до єврейського табору, створеного при таборі для радянських військовополонених по вул. Керосинній (нині – вул. Шолуденка). За приховування відомостей про «небажаних мешканців» передбачено було смертну кару (Фото 12).

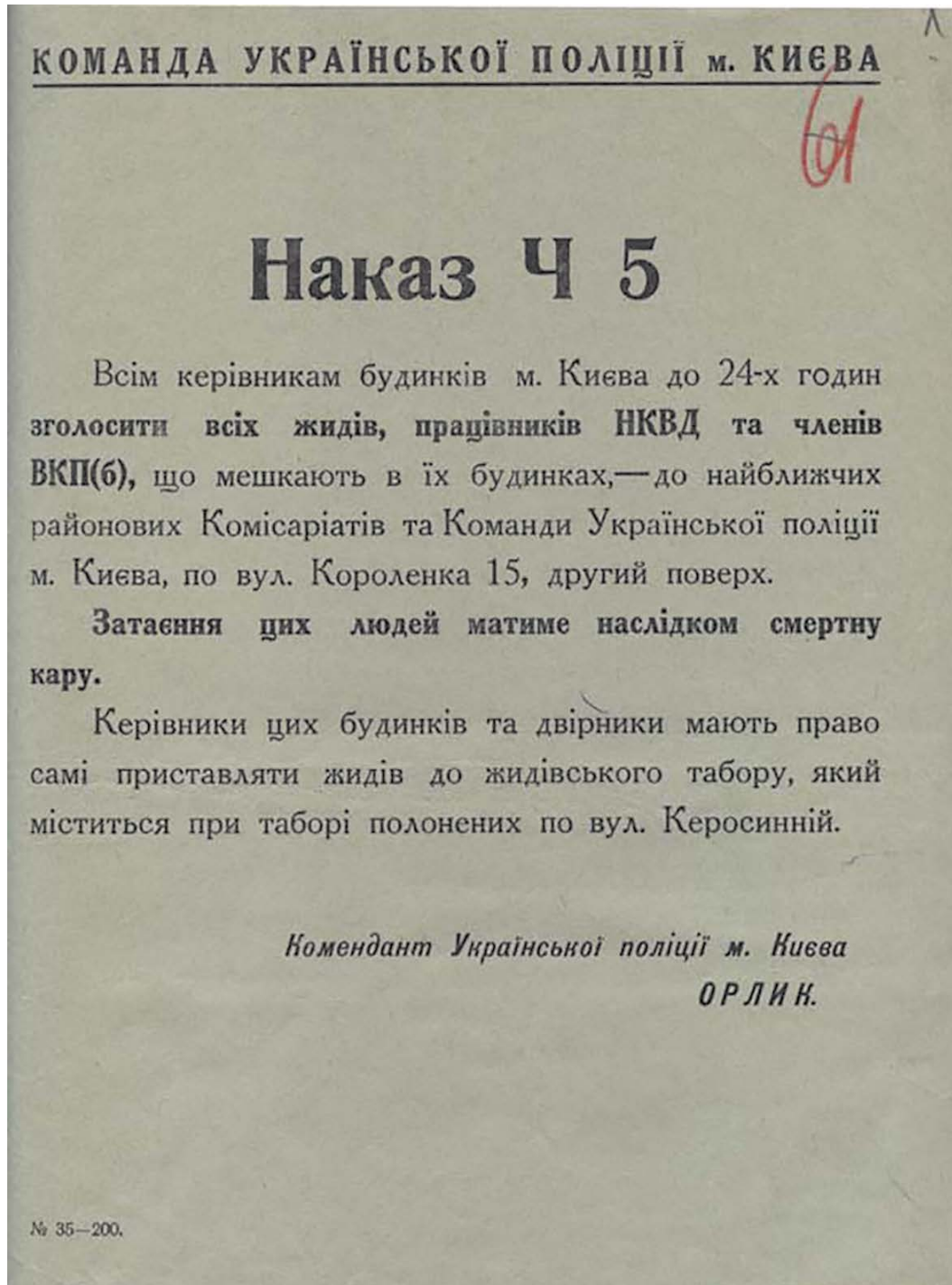

Фото 12.

Наказ коменданта допоміжної поліції м. Київ [58].

Цей документ донині є предметом наукових дискусій, адже дослідникам невідомі достеменно ані точна дата наказу, ані особа, якій насправді належить підпис під ним. За однією з версій, під псевдонімом «Орлик» діяв Анатолій Конкель, який 29 вересня 1941 р. очолив новостворену команду (штаб) Української поліції м. Київ [39, 78–79]. Оскільки на початку листопада 1941 р. поручика «Орлика» на посаді коменданта замінив курінний Г. Захвалинський, можна припустити, що цей наказ було видано на початку жовтня 1941 р., вже після завершення нацистської антиєврейської «гросакції» в Бабиному Яру 29–30 вересня [17]. На сьогодні дослідникам невідомі джерела, які підтверджували б участь допоміжної поліції м. Київ у вересневих розстрілах євреїв у Бабиному Яру, але її присутність на місці збору і страти не викликає сумнівів [39, 254–261; 13, 77–78; 10, 301–310].

Десятиліття панування антигуманного радянського режиму та реалії «нового порядку» за умов нацистської окупації затиснули мешканців України між жорнами двох тоталітарних режимів. Вони опинилися на межі фізичного існування, в умовах, у яких виживання в будь-який спосіб стало домінуючою поведінковою моделлю абсолютної більшості населення окупованих територій. Атмосфера страху, потурання убивствам, щоденне брутальне, відверте насильство та дегуманізована пропаганда оголили в суспільстві найгірші прояви людської природи, що призводило до збурення латентних соціальних та міжетнічних конфліктів. Доводиться констатувати, що в таких умовах перманентної морально-етичної дихотомії для багатьох неєврейських жителів України шальки терезів дуже часто перехилялись у кращому разі в бік споглядання та невтручання, в гіршому – активної підтримки злочинів. У своїй праці «Чорна земля» американський історик Тімоті Снайдер дуже влучно зазначив, що в умовах нацистської окупації порятунок єврея в бездержавних зонах Східної Європи, в окупованій Польщі та Радянському Союзі означав ризик для життя, а намір виказати його, навпаки, не тільки уникнення ризику індивідуального чи колективного покарання, а й у перспективі отримання матеріального стимулу, що бачилося раціональною поведінковою моделлю в економічному й безпековому вимірах [49, 273]. У цьому контексті феномен рятівництва євреїв можна розглядати як вияв нонконформізму, героїзму та опору антилюдській політиці окупантів.

Але питання порятунку євреїв досі залишається однією з найменш досліджених тем, що пов'язані з Голокостом. Однією з причин було цілеспрямоване замовчування та ігнорування радянською владою єврейського досвіду війни та нацистського геноциду й водночас опору йому способом порятунку приречених із боку неєврейського населення. Іншою причиною є дуже обмежена джерельна база та брак документально зафіксованих випадків порятунку.

Загалом історичні сценарії Голокосту в країнах Європи були детерміновані особливостями функціонування нацистського адміністративного апарату, що прямо корелювало з установленими там формами адміністративного управління,

соціокультурними відносинами, рівнем впливу на суспільство єврейських громад, ставленням нацистів до населення окупованих країн і рівня загрози для рятівників євреїв. Усі ці фактори впливали на трактування місцевим населенням геноциду євреїв і на кількість спроб їх порятунку [28, 376–377].

Важливо зазначити, що умови для порятунку євреїв на території України радикально відрізнялися від західноєвропейських. Наприклад, у Данії гітлерівці проявляли до данців терпимість навіть після того, як почалися операції з порятунку євреїв. Репресії виражались у формі арештів і зазвичай були спрямовані лише проти організаторів масового порятунку та перевезення євреїв до Швеції [32, 490–491]. У Нідерландах та Франції рятівникові загрозувало ув'язнення в концентраційному таборі, тоді як у Польщі й на окупованих територіях СРСР таку людину розстрілювали разом із євреями, яких вона переховувала [28, 377]. Для підтвердження цього факту звернімо увагу на представлене в музейній експозиції автентичне оголошення «Пересторога!» періоду нацистської окупації. У ньому від імені командувача СС та поліції в дистрикті «Галичина» Фрідріха Кацмана вказано, що «забороняється приймати жидів до будинків і мешкань нежидівської людності. Той, хто свідомо надає жидові притулок, зокрема безправно приміщує, харчує або переховує жида поза жидівською дільницею, буде покараний смертю» (Фото 13).

Незважаючи на загрозу смерті, знаходилися поодинокі сміливці, які йшли на ризик і рятували своїх єврейських друзів, сусідів чи й узагалі незнайомих людей єврейського походження. На сьогодні Україна посідає четверте місце у світі за кількістю визнаних Державою Ізраїль Праведників народів світу [7]. Цей список налічує 2673 особи, хоча окремі дослідники переконані, що в ньому бракує близько 1400 імен, занесених до інших національних списків визнаних Праведників [45, 17]. Водночас сотні, а можливо, й тисячі випадків рятування євреїв місцевими жителями України все ще залишаються невідомими, що є своєрідним викликом для сучасних дослідників Голокосту.

Дослідження теми українських рятівників євреїв є одними з пріоритетних у роботі Музею. Нині в музейній фондозбірні зберігається понад 60 персональних комплексів, присвячених українським Праведникам і рятівникам євреїв.

Одним із найбільш унікальних артефактів, представлених в експозиції музею та пов'язаних із темою рятівництва, є піаніно родини Олейниченків із м. Маріуполь (Фото 14).

Під час нацистської окупації міста Яким Олейниченко, його дружина Поліна та їхні дорослі діти Віктор і Валентина переховували у своєму будинку єврейського хлопчика Веніаміна Борисковського, який урятувався під час масового розстрілу маріупольських євреїв у с-щі Агробаза. Уся родина Веніаміна із 11 осіб загинула в розстрільній ямі. Близько року він провів у Олейниченків, ховаючись у старовинному піаніно. Ризик був надзвичайно великим, адже в одній частині будинку жили рятівники, а в іншій – квартирувало троє німецьких солдатів.

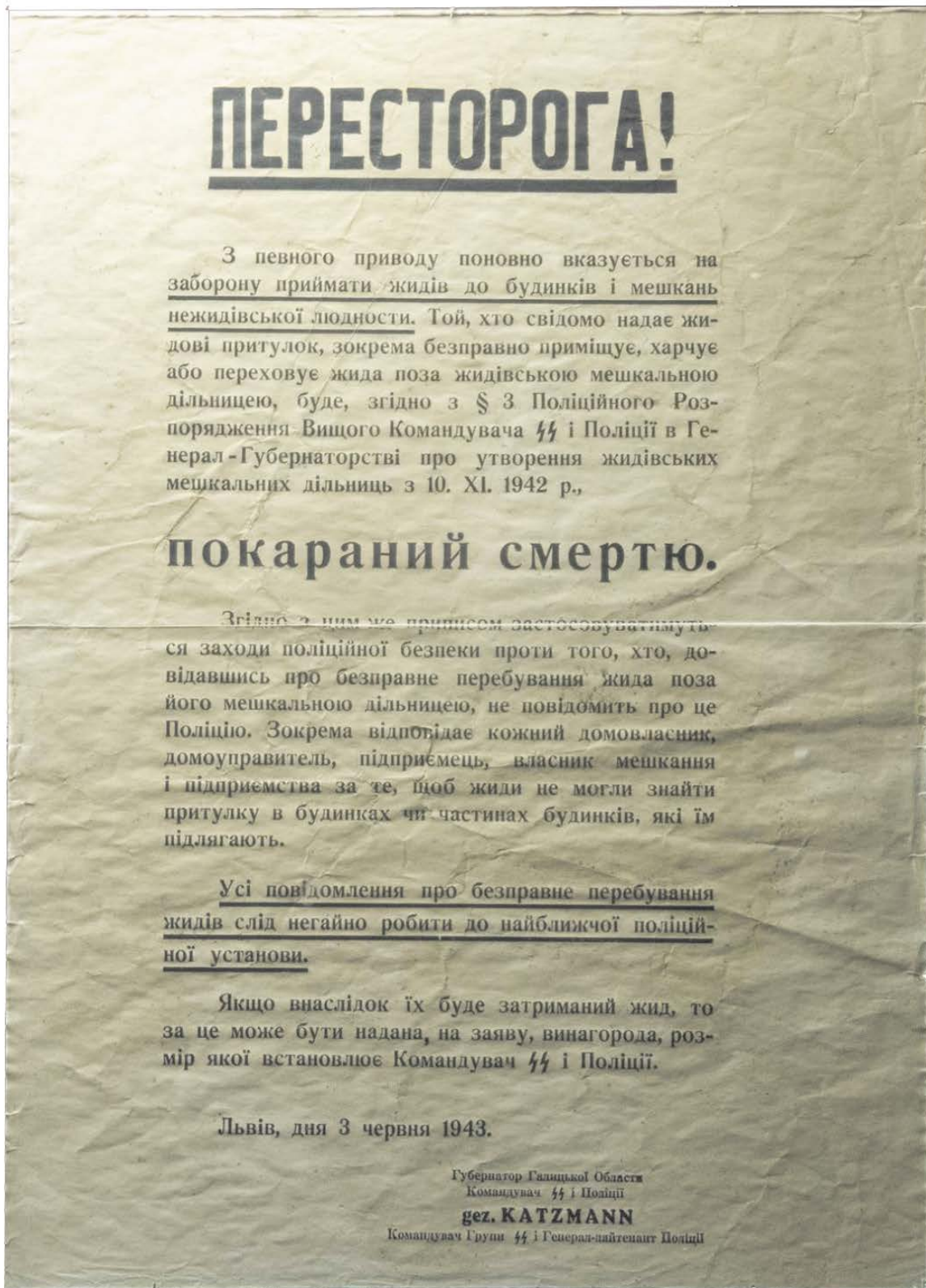

Фото 13.

Оголошення командувача СС та поліції в дистрикті «Галичина» Фрідріха Кацмана. 3 червня 1943 р. [41].

Фото 14.
Піаніно родини Олейниченків. 1905 р. [43].

Щоб убезпечити дитину від викриття й доносу, в 1942 р. Олейниченки відправили її в сільську місцевість до знайомих, де хлопець перебував аж до вигнання нацистів із м. Маріуполь восени 1943 р. Після війни Веніамін Борисковський повернувся до міста й залишився в теплих стосунках із родиною Олейниченків. Підтримував із ними зв'язок і після того, як у 1990-х рр. емігрував до Ізраїлю. У 1998 р. Яд Вашем удостоїв Поліну і Якіма Олейниченків, а також їхніх дітей Віктора й Валентину звання «Праведник народів світу» [22]. Від літа 2021 р. унікальне піаніно родини Олейниченків поповнило колекцію Музею, ставши одним із ключових експонатів, представлених на виставковому проєкті «Голокост», що був присвячений 80-річчю початку нацистських масових розстрілів євреїв на території України та 80-м роковинам трагедії Бабиного Яру.

Події Голокосту стали глибоко травматичним досвідом для мільйонів жителів України. У перший час після вигнання нацистських окупантів єврейський досвід геноциду мав хоча й не широку, але відчутну репрезентацію в радянському публічному дискурсі.

Наприклад, у тогочасній пресі можна було часто зустріти свідчення врятованих жертв або свідків нацистських антиєврейських акцій. Зокрема, в газеті «Красное знамя» від 11 березня 1944 р. з музейної колекції знайомимось з оповіддю-свідченням шофера Л. Ромбома про нацистські злочини проти єврейської громади м. Умань: «...Німці винищили в Умані понад 12 тис. євреїв. Я – один із тих, кому пощастило уникнути фашистської розправи... Я був у підвалі Палацу піонерів, куди німці загнали 500 євреїв. Тут були діти, жінки і старі. Всі вони, за винятком 17 осіб, задихнулися. Я був в Уманському таборі... Пройшов неймовірні випробування в Теркліївських застінках... Останні вісім місяців мене переховувала дружина-українка...» [14, 2].

У період після вигнання нацистів у радянських школах поширеною практикою патріотичного виховання та формування «правильної» візії війни й окупаційного режиму було написання дитячих творчих робіт на тему «Що я пережив під час німецької окупації». Незважаючи на безліч «надиктованих» пропагандистських конструктів, ці есеї стали відвертими рефлексіями про пережиту колективну та індивідуальну травму й чи не єдиним за радянської дійсності способом її проговорення. Безперечно, одним із лейтмотивів таких творів був геноцид єврейського населення: «Усім євреям пов'язали пов'язки й дали найтяжчі роботи. Через місяць усіх євреїв зібрали наприкінці Пушкінської вулиці й повели на кладовище, там вони [німці] жорстоко розправлялися з ними...» – так пригадувала період нацистської окупації м. Полтава учениця шостого класу Кам'янець-Подільської школи № 9 Клара Висоцька (Фото 15).

Що я переживаю во время не-
 мецької окупації.
 17/IV 41г. в город ворвались грубые, наглые
 нахальные, фрицы. Мы во время этого
 сидели в подвале на главной улице.
 Я наш ворванга немец и начал раз-
 говаривать по-немецки, но никто
 не понимал. Он подбежал к одному
 из наших, который сидел в нашем
 подвале, и ударил его и закричал:
 "гаус". После этого прошло 10 дней. Все
 евреи повезли повозки и дали сам
 тяжелые работы. Через месяц всех
 евреев собрали в конце Пушкинской
 улицы и повели на кладбище, там
 они жестоко расправились с ними.
 (Мама мой) Настал день очень ужасный
 и для нас. Через месяц неожиданно
 неизвестно (так это мы даже и не
 видели) забрали маму. Мама мой ра-
 батил на железной (работу) дороге
 и кричал, и ему сказали, чтобы он

Фото 15.

Твір «Що я пережив під час німецької окупації» Клари Висоцької.
1944 р. [51].

Фото 16.

К. Дубина. 778 трагічних днів Києва. – Київ, 1945 [25].

У цей час в історичній царині також з'являються перші спроби інтерпретації подій Голокосту, зокрема і трагедії Бабиного Яру. До прикладу, в 1945 р. виходить друком книжка українського радянського історика Кузьми Дубини «778 трагічних днів Києва», у якій автор детально розбирає аспекти нацистської окупації м. Київ, включно із трагедією київського єврейства (Фото 16).

Але пошанування загиблих та збереження пам'яті про трагедію в післявоєнний час було неабияким викликом в умовах панування радянської тоталітарної системи. Поступове затирання пам'яті про єврейські жертви нацистів розпочалося ще під час війни, але досягло свого апогею з початком сталінської «антисемітської кампанії» в 1948 р. і продовжилось за часів застою із притаманним йому вибудовуванням міфу про «Велику Вітчизняну війну» та стандартизованою вихолощеною формулою пам'ятання про воєнний досвід «радянських громадян».

Своєрідний перелом відбувся наприкінці 1980-х рр., коли поступ громадянського суспільства почав створювати на руїнах радянської імперії нові соціальні та культурні патерни, складником яких була й пам'ять про Голокост. Найбільш чутливими до нових умов виявилися митці, які своєю творчістю одними з перших соціальних акторів реактуалізували й намагалися переосмислити непроговорені травми минулого.

Серед безлічі художніх робіт із колекції Музею, присвячених війні та нацистській окупації, привертає увагу доробок Ісаака Тартаковського. Під час німецько-радянської війни єврей Ісаак Тартаковський перебував у лавах Червоної армії. У вересні 1941 р. потрапив у німецький полон, із якого врятувався під вигаданим ім'ям, приховавши своє походження. До кінця нацистської окупації його переховувала вінницька родина Савчуків [23]. Пережитий досвід окупації та нацистського геноциду став невід'ємним складником творчості митця. Такою «зрілою» роботою автора можна назвати картину «Останній шлях», яка нині є одним із домінантних експозитів на вже згаданому музейному виставковому проєкті «Голокост» (Фото 17).

Підбиваючи підсумок, можемо констатувати, що колекція Національного музею історії України у Другій світовій війні містить надзвичайно потужну експозитарну та джерелознавчу базу для комплексного й багатогранного студіювання історії Голокосту в Україні. Матеріали, що представлені в головній експозиції Музею та зберігаються у фондах, охоплюють і розкривають надзвичайно широкий темарій, пов'язаний із розгортанням та перебігом Голокосту на українських теренах, акумулюючи інформаційний та контентний базис як для фахових наукових досліджень, так і для тематичних експозитарних та комеморативних проєктів.

Фото 17.

Ісаак Тартаковський. Останній шлях. 1991 [26].

Джерела та література:

1. «Aktion 1005». *Spurenbeseitigung von NS-Massenverbrechen 1942–1945*. – Göttingen 2018: Wallstein Verlag. – 1381 S.
2. Berkhoff Karel C. *The Corpses in the Ravine Were Women, Men, and Children: Written Testimonies from 1941 on the Babi Yar Massacre // Holocaust and Genocide Studies*. – 2015. – Vol. 29, no. 2 (Fall). – P. 251–274.
3. Browning Christopher R. *Ordinary Man. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. – New York: Penguin Books, 1993. – 271 pp.
4. Dean Martin. *German Ghettoization in Occupied Ukraine: Regional Patterns and Sources // The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives. Conference Presentations*. – Washington, DC: Center for Advanced Holocaust Studies of the United States Holocaust Memorial Museum, 2013. – 214 pp.
5. Geoffrey P. Megargee, Martin Dean, Christopher R. Browning. *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, Volume II: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*. – Indiana University Press, 2012. – 2036 pp.
6. Lower Wendy. *From Berlin to Babi Yar. The Nazi War Against the Jews, 1941–1944 // Journal of Religion & Society, Volume 9 (2007)*. – The Kripke Center, Towson University. – 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://moses.creighton.edu/JRS/2007/2007-18.pdf>. – Назва з екрана.
7. *Names and Numbers of Righteous Among the Nations – per Country & Ethnic Origin, as of January 1, 2021 // Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center [Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/righteous/statistics.html>. – Назва з екрана.
8. Pohl Dieter. *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*. – München: 2. Auflage. – Oldenbourg, 1997. – 455 S.
9. *The Good Old Days: The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders / Ed. by E. Klee, W. Dressen, V. Riess*. – New York: The Free Press; Macmillan Inc., 1991. – 344 pp.
10. *The Shoah in Ukraine: history, testimony, memorialization. Edited by Ray Brandon and Wendy Lower*. – Bloomington: Indiana University Press, 2008. – 378 pp.
11. Waitman Wade Beorn. *Last Stop in Lwów: Janowska as a Hybrid Camp // Holocaust and Genocide Studies*. – Volume 32, Issue 3, Winter 2018. – PP. 445–471.
12. Альтман И. *Жертвы ненависти. Холокост в СССР. 1941–1945 гг.* – Москва: Фонд «Ковчег», 2002. – 544 с.
13. Беркгоф К. *Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою*. – Київ: Критика, 2011. – 455 с.
14. Газета «Красное знамя». № 89. 11.03.1944 р. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – НМІУДСВ). – КН-127596. – Г-31835.
15. Демченко С. *Долі подільських євреїв (за матеріалами колекції «Непрочитані листи 1941-го») // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. – Вип. 4 (22) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – 2018. – С. 137–147 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.02.2019/pdf/VIM_22_2018-137-147.pdf. – Назва з екрана.
16. Дерейко І. *Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки) / Ін-т історії України НАН України*. – К., 2012. – 174 с.
17. *Державний архів Київської області*. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 227. – Арк. 2.
18. *Довідка № 1 УШПР про пограбування і звірства німецьких окупантів у Київській області // Фонди НМІУДСВ*. – НД-26108.

19. Довідкова картка Галперт (Аккерман) Тільди // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
20. Довідкова картка Іделя Манасевича // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
21. Довідкова картка Корхуна Михайла Йосиповича // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
22. Довідкова картка Пономарьової (Олейниченко) Валентини Якимівни // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
23. Довідкова картка Тартаковського Ісаака Йосиповича // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
24. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упоряд. М.Г. Дубик. – Київ, 2000. – 304 с.
25. Дубина К. 778 трагічних днів Києва // Фонди НМІУДСВ. – К-7012. – КН-79482.
26. Ісаак Тартаковський. Останній шлях. 1991 // Фонди НМІУДСВ. – КН-280148.
27. Круглов А., Уманський А. Бабий Яр: жертви, спасителі, палачи. – Дніпро: Український інститут изучения Холокоста «Ткума»; Лира ЛТД, 2019. – 280 с.
28. Круглов А., Уманський А., Щупак І. Холокост в Україні: німецька воєнна зона, румунська воєнна зона, дистрикт «Галичина», Закарпаття: монографія. – Дніпро: Український інститут изучения Холокоста «Ткума»; Лира ЛТД, 2017. – 456 с.
29. Круглов А., Уманський А., Щупак І. Холокост в Україні: Рейхскомісаріат «Україна», Губернаторство «Трансїстрія». – Дніпро: Український інститут изучения Холокоста «Ткума», 2016. – 564 с.
30. Круглов А.І. Трагедія Бабьєго Яра в німецьких документах. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Лира, 2011. – 140 с.
31. Круглов А.І. Хроніка Холокоста в Україні. – Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – 208 с.
32. Лакєр У., Баумель Ю.Т. Холокост: Енциклопедія. – Москва: РОССПЭН, 2005. – 808 с.
33. Лауєр В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.
34. Лист Комендатури концентраційного табору Грос-Розен до Служби з працевикористання євреїв у Львові (дистрикт «Галичина») Драпіковському Еммануїлу (Drapikowski Etmannuil) // Фонди НМІУДСВ. – КН-271629. – Д-69430.
35. Лист Крейдельман Рахіль (Рухл) чоловікові Крейдельману Меєру // Фонди НМІУДСВ. – Д-56525. – КН-248587.
36. Лист подружжя Манасевичів дітям // Фонди НМІУДСВ. – КН-248153. – Д-56099.
37. Лист показань свідків на Крейдельманів Меєра, Рахіль, Молку та Винокур Хейвет // Центральна база даних імен жертв Шоа Меморіального комплексу історії Голокосту Яд Вашем [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://yvng.yadvashem.org/index.html?language=en&advancedSearch=true&sln_value=Sapozhnikov&sln_type=synonyms&sfn_value=Khava%20Klavdia&sfn_type=synonyms. – Назва з екрана.
38. Нахманович В. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. // Український історичний журнал. – 2007. – № 3 (474). – С. 76–97.
39. Нахманович В. До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943) // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. – К.: Зовнішторгвидав, 2007. – 416 с.
40. Оголошення віце-президента єврейської общини доктора Ландесберга // Фонди НМІУДСВ. – КН-216584. – Л-8279.
41. Оголошення командувача СС та поліції у дистрикті «Галичина» Фрідріха Кацмана. 3.06.1943 // Фонди НМІУДСВ. – Л-8311. – КН-220761.
42. Пастернак О. Трагедія Бабиного Яру у фокусі музейних джерел // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 2–3 (28–29) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН

- України. – 2020. – С. 132–144 [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/12.11.2020/pdf/VIM_28_2020-132-144.pdf. – Назва з екрана.
43. Піаніно родини Олейниченків // Фонди НМІУДСВ. – КН-280518.
 44. Подольський А. Місяця пам'яті жертвам Голокосту в Україні: тоталітарна спадщина та історико-політичні виклики сьогодення // Політичні дослідження. – 2021. – № 1. – С. 106–122.
 45. Праведники народів світу: Довідник / За ред. І.Я. Щупака. – Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. – 224 с.
 46. Розпорядження Вінницької райуправи старостам про носіння жовтої шестикутної зірки єврейському населенню // Фонди НМІУДСВ. – Д-4210. – КН-19233.
 47. Розпорядження міського голови м. Лемберга доктора Егона Геллера. 15.06.1942 // Фонди НМІУДСВ. – Л-8280/1. – КН-216586/1.
 48. Славік Ю. Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті. – Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2017. – 156 с.
 49. Снайдер Т. Чорна земля. Голокост як історія і застереження. – К.: Медуза, 2017. – 400 с.
 50. Спогади Галперт (Аккерман) Тільди Гнатівни «Спогади мого життя в період 1941–1945 рр.» // Фонди НМІУДСВ. – НД-29946.
 51. Твір «Що я пережив під час німецької окупації» Клари Висоцької. 1944 // Фонди НМІУДСВ. – КН-190315. – Д-27811.
 52. Тільда Галперт (Аккерман). Мукачево, 1943 // Фонди НМІУДСВ. – НД-29944.
 53. Убивці-енкаведисти покарані. – Українське слово. – 1941. – № 3.
 54. Усач А. Місцеві колаборанти та Голокост в Україні: перспективи і виклики дослідження // Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти (Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту) / Редкол.: А. Подольський, С. Осіпчук. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту; КВІЦ, 2018. – 108 с.
 55. Фото Михайло Корхун із друзями // Фонди НМІУДСВ. – НД-25721.
 56. Фото сюжетне. Публічна страта місцевих жителів // Фонди НМІУДСВ. – КН-10893. – Ф-3630.
 57. Хонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства (1941–1944) // Незалежний культурологічний журнал «І». – Львів, 2009. – № 58. – С. 161–190.
 58. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 121. – Арк. 7.
 59. Янівська кісткодробарка. 1943–1944 // Фонди НМІУДСВ. – КН-63124. – РМ-682.

© **Александр ПАСТЕРНАК**

НАЦИСТСКИЙ ГЕНОЦИД УКРАИНСКОГО ЕВРЕЙСТВА В МУЗЕЙНОЙ РЕТРОСПЕКТИВЕ

На основе анализа материалов музейной коллекции, посвященных геноциду украинского еврейства, специализированной литературы и архивных источников рассмотрены особенности протекания и развертывания Холокоста в Украине. Проанализирован экспозитарный и источниковедческий потенциал музейной коллекции. Акцентируется внимание на уникальных экспонатах, отдельных

персональных комплексах, семейных историях жертв, спасенных, спасателей и свидетелей.

Ключевые слова: *Холокост, Украина, евреи, нацистская оккупация, нацисты, массовые расстрелы, гетто, лагеря, Музей, коллекция.*

© **Oleksandr PASTERNAK**

NAZI GENOCIDE OF UKRAINIAN JEWS IN THE MUSEUM RETROSPECTIVE

The article focuses on the special literature, archival sources and the analysis of the materials from the museum's collection, related to the genocide of Ukrainian Jews. The research highlights the special aspects of the Holocaust in Ukraine. The scientific potential of the exhibition and museum's collection is analyzed. The article studies the unique exhibits, individual personal complexes, family stories of victims, survivors, rescuers and witnesses.

Keywords: *Holocaust, Ukraine, Jews, Nazi occupation, Nazis, mass shootings, ghettos, camps, Museum, collection.*